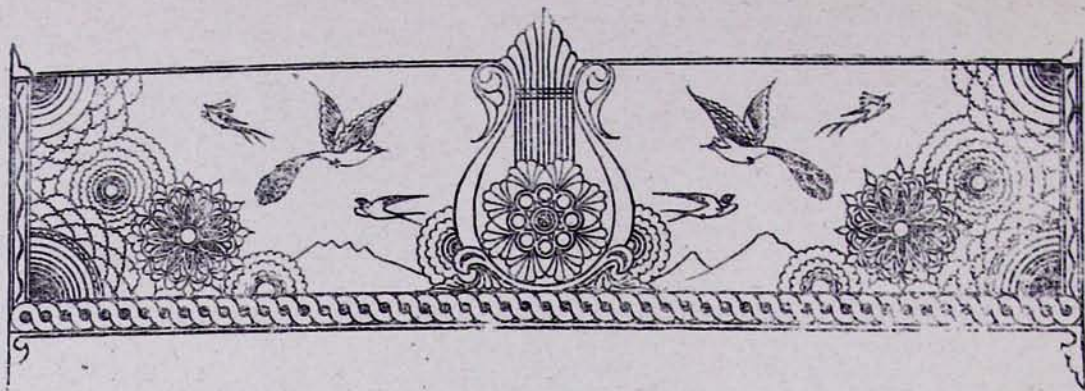

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

IX.— Հայկական երաժշտանոցի մը համար

Կոմիտաս հայկական երաժշտանոցի մը համար Եվրոպայեն կդառնար նոր ոգևորութեամբ մը: Ինչ որ ըրեր էր Պոլսո իր առաջին ամիսներուն, սկիզբն էր միայն այն մեծ առաքելութեան, որուն սիրուն հեռացեր էր ան էջմիածնեն:

Ծանուցանելով Կոմիտասի դարձը Եգիպտոսն, թերթերը կալելցնեին.

«Կոմիտաս վարդապետ որոշած է Պոլիս հաստատուիլ և հիմնել հոս կոնսերվատուար (երաժշտանոց) մը: Բոլորովին նոր հիմնարկութիւն մը պիտի ըլլա այս՝ Պոլսո և ամբողջ Տաճկաստանի համար, և վստահ ենք, թէ ոչ միայն գեղարվեստական հեղաշրջում մը հառաջ պիտի բերե, այլև մեծ հաջողութիւն պիտի գտնե, շնորհիվ Կոմիտաս վարդապետի նման տաղանդավոր արվեստագետի մը»⁷⁹:

Կոմիտասն քիչ առաջ Պոլսո մեջ երաժշտանոց մը բանալու փորձը ըրեր էր ուրիշ հայ երաժիշտ մը, Լևոն Նղիազարյան: Համեմատաբար ավելի համեստ էր անոր երաժշտական պատրաստութիւնը, թեև օժտւած էր ան ուրիշ արժանիքով մը, որ հան-

դըգնութիւն կկոչվի: Այնուամենայնիւ պայմանները թույլատու չեղան, որ ան հաջողութիւն գտնե: Եվ սակայն տեղին էր, որ այս էջերուն մեջ հիշատակութեան արժանանար խանդավառ այս երաժիշտը, որ դժբախտաբար անձանոթ մնաց երաժշտական հայ շրջանակներուն:

Լևոն Նղիազարյանին պիտի հանդիպեինք տարիներ հետո, 1925 թվականին, երբ Բուքրեշ կուգար համերգներ տալու: Տարիները և կյանքի պայմանները խաղացեր էին անշուշտ իրենց դերը. բայց բան մը կպահեր միշտ հին օրերու իր խանդավառութենէն և ավելունէն: Յուկոսլավիայեն կուգար, ուր համերգ մը տվեր էր և հաջողութիւն էր գտեր: Բուքրեշ ավելին գտավ. շնորհիվ նախ ազատ-որմնադրի կապերուն, որոնք ամեն դուռ իր առջև բացին, բայց մանավանդ հովանիին, զոր ընծայեց իրեն հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամը, պրոֆ. Նիկոլա Յորգան:

Նղիազարյանի համերգներուն մասին կգրեինք այն ատեն.

«Շատ հայ արվեստագետներ անցած են այս հորիզոնէն՝ երաժիշտ ըլլան, գրագետ թէ բեմի գործիչ, բայց անոնցմէ ոչ մեկը կրցած էր ուսման ժողովուրդին մեջ այնքան մեծ հետաքրքրութիւն արթնցնել հայ արվեստի շուրջ, որքան կրցավ ընել հայ երաժշտագետ մը՝ Լևոն Նղիազարյան, հայ երաժշտութեան նվիրված իր զուգ մը երաժշտական երեկոներով, առաջինը տրված հունիս 20-ին Աթենքի հոյակապ սրահին մեջ,

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № Ա-ից, Ե-Ձ-է-ից, Ը-Թ-ից, Ժ-ից և 1966 թվականի № № Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից և Դ-ից:

⁷⁹ «Ազատամարտ», 1911 դեկտեմբեր 23/1912 հունվար 5, թիվ 778:

իսկ երկրորդը կրկնված Պոպուլար թատրոնին մեջ շաբաթ մը հետո՝ Հարավ Արևելյան նվերուպայի կաճառին փափագով, երկուքն ալ Կրնտարիա Ռոմբնիայ երգչախումբին մասնակցությամբ: Կարճ ատենվան մեջ օտար երգչախումբի մը սորվեցնել հայ երգեր ու մանավանդ օտար մտավորական շրջանակներ հետաքրքրել հայ արվեստով՝ աշխատանքներ էին, որոնց համար կարելի չէ շերտորեն չշնորհավորել հայ երաժիշտը: Եվ եթե հայտագրին բոլոր երգերն ալ հավասար հոգածությամբ ընտրված չէին⁸⁰ ու ընտրվածներուն մեծ մասն ալ՝ օտար վարպետներու կողմից դաշնակված՝ կորսնցուցած էր մասամբ իր հայ դիմագիծը, այնուամենայնիվ երկու համերգներն ալ անցան հաջող, ու կրցան հայ երաժշտության վրա համարկանքով խոսիլ տալ ուսման մամուլը: ... ուսման մամուլը քանի մը օր զբաղեցավ սույն երկու երեկույթներով, պանծացնելով հայ արվեստը, բայց միևնույն ատեն զգացնելով, որ ավելի հաճելի պիտի ըլլար լսել հայ երաժշտությանն այնպիսի գոհարներ, որոնք կրած ըլլային օտար մատներու հպույթը»⁸¹:

Տեղն է ըսելու, որ ազիկ տարիներ առաջ, այն է 1900-ին, Նդիազարյան հայ երգերեն ոմանք դաշնակված էր ինք և ուրիշներ ալ դաշնակել տված օտար երաժշտագետներու: Բայց այդ երգերեն շատերը հայեցի երգեր չէին, այլ հայ բառերու վրա պարզապես օտար եղանակներ. այս պարագան սրտմտեցուցեր էր այն ատեն Կոմիտասը, և դայն մղեր բուն հոգված մը ստորագրելու «Արարատ»-ի մեջ (1900, էջ 267—268):

Նդիազարյան շուտով կասեցավ սակայն իր ոգևորության մեջ: Հյուսիսային կղերներ զինքը և մեկին անկողնին դամեց: Ան՝ աչքերը փակեց Բրաշուլ, բուժարանի մը խորթ մեկ անկյունը: Իր աճյունները կհանգչին տեղվույն գերեզմանատունը, ցմիշտ մոռցված:

Եթե այս փակագիծը բացինք հեք արվեստագետի համար, սյուժետն այն էր, որ ան առաջինը կըլլար Պոլսո մեջ երաժշտանոց մը բանալու մասին մտածող:

Կոմիտաս Պոլսո կհայտնվեր ավելի մեծ հմայքով, և ավելի նպաստավոր պայմաններ կգտներ շուրջը: Առաջին իսկ պահին խանդավառությամբ ողջունեց Պոլսո երաժշտանոցի մը գաղափարը, և առավելապես մտավորականությունն էր, որ ոգևորվեցավ:

⁸⁰ Հայտագրին մաս կկազմեն, օրինակ, «Վարդանի երգը», «Իմ սիրելիս», «Շն լսեցի»:

⁸¹ «Նավասարդ», Բուրբուլ, 1925, հոպիս—օգոստոս, էջ 123:

«Ազատամարտ» առաջինը կըլլար ձնանարկը ողջունող: Ան իր 1911 մարտ 1/14 թիվին մեջ խմբագրական մը կհրատարակեր «Հայկական երաժշտանոցի մը ձևնաբերը» խորագրին ներքև:

Սույն խմբագրականը, որ ելած էր Ռուբեն Զարգարանի իսկ գրչին, արտահայտությունն էր հայ մտավորականության մեջ ստեղծված խանդավառության, և կարծիք ծանոթանալ անոր:

«Պոլսո մեջ հայկական երաժշտանոց մը հիմնարկելու գաղափարը սկսած է բռնել արդեն գործնական ճամբա մը: Զերմայնս կշնորհավորենք այս գործը:

Մեզ համար հայկական երաժշտանոց մը՝ պեճանք, «լուբս» չէ՝ ինչպես տարվին մտածել թերևս շատեր: Հայ գեղարվեստի զարգացումը և այդ զարգացման նպաստող ամեն մեկ բայլ, որոնցմե մեկն է նաև երաժշտանոցը, մենք կընդունինք հայ ժողովուրդի ազգային կյանքին և ցեղային քաղաքակրթության համար բարձրորեն անհրաժեշտ:

Երաժշտությունը թարգման է ազգի մը հոգիին, անոր թափը դեպի գեղեցկության սահմանները, և արտահայտությունը՝ անոր ինքնուրույնության: Եվ էապես այս հատկանիշները կերևան ժողովրդական երգերու և անոնց ներշնչման ու եղանակավորման աղբյուրներուն մեջ:

Մինչև եկամյալան, Կարա-Մուրզա և մանավանդ Կոմիտաս վարդապետ՝ հայ երաժշտության մը ինքնատիպ գոյությունը և անոր մասնավոր արժեքը անձանոթ էին, ոչ միայն հիլոպացիներուն, այլ նույնիսկ հայուն: Հատկապես Կոմիտաս վարդապետն եղավ, որ նվիրեց գրեթե իր ամբողջ կյանքը այդ վերին աստիճանի աղնիվ նպատակին և կրցավ, հայ գեղեցկական երգերու գիտական համբերատար ուսումնասիրությամբ՝ անոնցմե դուրս և հայտնագործել հայկական ինքնուրույն երաժշտությունը: Բայց Կոմիտաս վարդապետը անհատ մըն է, որ գոյություն ունի այսօր և կրնա չունենալ վաղը, ինչ որ ամեննե ավելի էականն է, անոր կատարած աշխատանքի հոգնապահանջ ուսումնասիրությանց արդյունքն ու հաջողությունները պետք չէ մնան առանց լույսի, պետք չէ մնան առանց հետևորդներու և հետևաբար ենթակա միշտ անակնկալ պատահարներու և կորուստի:

Ուրեմն երաժշտանոցի մը հիմնական նպատակը պիտի ըլլա՝ մեկ կողմեն հասցնել լուրջ երաժշտագետներ, շարունակելու համար Կոմիտաս վարդապետի սկսած գործը, մշակելու հայ երաժշտությունը և եվրոպա-

կանին հետ տարածելու հայ ժողովուրդին մեջ, մյուս կողմեն՝ տրամադրելի ժամանակ ու միջոցներ հայթայթելու Կոմիտաս վարդապետին՝ հրատարակելու դասագրքեր, իր մասնագիտական ուսումնասիրությունց թանկարժեք արդյունքը և այն բոլոր աշխատությունները, որ կարևոր են համադրելու և ձևակերպելու հայ երաժշտությունը իբրև արվեստ:

Իսկ այսպիսի ձեռնարկ մը պետք է որ հասկցվի, թե հայ ժողովուրդի պատմության և անոր քաղաքակրթության գործին համար անգնահատելի ծառայություն մըն է: Ազգերը իրենց պատմության ճակատին շուրջը ոսկին և արծաթին, ըսել կուզենք նյութական բարգավաճության փառքը չէ որ կկրեն իբրև պսակ. հին Հունաստանը փոքր և աղքատ ժողովուրդ մըն էր. բայց իր «ճակատով աստղերու դպավ», — որովհետև կրցավ ունենալ հոգեկան ստեղծագործություն, գիտցավ պահպանել իր մեծ քաղաքակրթությունը և անով դաստիարակել գալիք սերունդները:

Մենք հավատացած ենք, թե հայ երաժշտանոց մը, իր գործունեությամբ ինքնին պիտի շահմանափակվի միայն հայ հասարակության մեջ, այլ ակամա իր ներգործությունը զգալի պիտի դարձնե և պիտի տարածե նաև բնակակից մանավանդ մեր թուրք հայրենակիցներու հոգեկան աշխարհին ալ ներս: Տեսեք Զուլաթյանի մը մեկ գործը, «Լեբլեբիջի Հորհորը», թե ի՞նչ ահագին բարեբաղանջ գեր է կատարած թուրք ժողովուրդին մեջ, ինչքան նպաստած է անոր հոգեկան ազնվացման և հանդիսացած մնայուն կապերեն մեկը՝ հայ և թուրք ժողովուրդներու զգացումի հաղորդակցության:

Հայ երաժշտանոցի մը հիմնարկությունը կոչված է այդ գերն ալ կատարելու, կոչված է բարձրացնելու արևելքի հոգին, դարձնելու զայն ընդունակ աղնիվ հուզումներու և ներշնչելու անոր բարություն, քնքշություն և խանդավառանք, ինչ որ, ավա՛ղ, շատ է պակաս այս երկրին մեջ...»⁸²:

Խանդավառությամբ չէ միայն, որ իրականություն կգտնեն մեր ծրագիրները:

Երաժշտանոց մը իրականացնելու համար նյութական միջոցներ և անհրաժեշտ էին, ու դանոնք ստեղծել այնքան ալ դուրսին չէր: Համերգներու հասույթը չէր որ պիտի ապահովեր դանոնք, ինչպես կարծվեցավ պահ մը: Համերգը, զոր Կոմիտաս տվավ 1911 մարտ 20-ին (ապրիլ 2) Յունիոն-Ֆրանսեցի սրահին մեջ, հիմնելի երաժշտանոցի օգտին էր: Այդ առթիվ թերթերուն տրված ազդը

կրսեր, թե «Երաժշտանոցի նպատակն է պատրաստել կարող երաժիշտներ միաձայն կամ բազմաձայն, եկեղեցական կամ աշխարհիկ երաժշտական գեղարվեստական խումբեր կազմելու և վարելու, որպես և մասնագետ երգիչներու և նվագողներու ապագա կատարելագործությունը դուրացնելու համար»։ Խոսելով հետո օրվան հայտագրին մասին, կրսեր, թե «այս համերգը պետք է պարունակե զուտ հայ գեղջուկ երաժշտություն. ծանոթ ընտիր կտորներու վրա ավելցված են տասը նոր գեղջուկ երգեր ևս. պիտի երգվին գուլիանի, սալլի, կալի, քաղհանի, երկաթուղի, կաթ կթելու, սիրո, զավեշտական, ծաղրական, վիպական, անտունի, հարսանեկան, պարի երգեր, առականք և քայլերգ: Հայտագրի յուրաքանչյուր երգի կազմությունը՝ բանաստեղծությունը, եղանակը և դաշնավորումը նախ Կոմիտաս վարդապետ պետք է հակիրճ վերլուծե և ապա բացատրվածները երգվին: Համերգին և Ձեռաց տեսարանին ամբողջ հասույթը հատկացված է հիմնելի Հայ երաժշտանոցին: Հայ հասարակության զրական վերաբերմունքը գրավական պետք է համարվի հիմնելի Հայ երաժշտանոցին»⁸³:

Ոչ համերգներով, ոչ ալ Ձեռաց տեսարաններով կարելի պիտի ըլլար ստեղծել սակայն նյութական անհրաժեշտ միջոցները երաժշտանոց մը հիմնելու համար Պոլսո մեջ: Մտավորականության ծափերը և հանրության պղծատոնական գուրգուրանքը ևս անզոր էին իրականացնելու Կոմիտասի ծրագիրը:

Այս անգամ ևս խոսքը կմնար, ավա՛ղ, հայ մեծատունին:

X. — Կոմիտաս և իր «հովաճավոր»-ները

Կոմիտաս ինքն ալ կզգար, որ իր ստեղծած ոգևորությունը բավական չէր զուլս հանելու համար իր մեծ ծրագիրը: Այդ ոգևորությունը գեր պիտի ունենար անշուշտ իր վաղվան ձեռնարկներուն մեջ, բայց նյութական միջոցներ անհրաժեշտ էին, որպեսզի մարմին առնեին անոնք: Առանց նյութական բացառիկ զոհողությանց կարելի չէր, օրինակ, երաժշտանոցի մը հիմնադրություն: Գլուխ հանել Պոլսո մեջ: Ու Կոմիտաս միամտությունն ունեցավ կարծելու, որ զորավիգ կրնան ըլլալ իրեն այդ մեծ նպատակին մեջ այն քանի մը համակրելի դեմքերը, որոնք սիրով կմեծաբեին զինքը իրենց հարկին տակ և որոնց սալոններուն մեջ ի պատվի էին միշտ երգն ու երաժշտությունը: Ար-

⁸² «Ազատամարտ», 1911 մարտ 1/14, թիվ 526:

⁸³ «Ազատամարտ», 1911 մարտ 19/1 ապրիլ, թիվ 542:

դարև, անոնք չէին զլացեր իրենց աջակցությունը համերդնորդ կազմակերպության առթիվ, թեև այդ աջակցության երբեք պետք չկար, որպեսզի ժողովուրդը խուսերամ խուսեր Կոմիտասն ու իր խոսքը լսելու համար:

Պոլսո կյանքին ծանոթ եղողները գիտեն, թե այն օրերուն ստեղծված էր նոր դաս մը հայ բաղբենիներու: Հին ամիրաները արդեն վաղուց պատմության անցած, անոնց հաջորդող երեւմանի ազաներն ալ պատմության էին սկսած անցնել տակալ: Սկսած էր կազմվել նոր բուրժուազի մը, որուն հիմը միշտ երբեմնի չարչին էր սակայն, թեև Արեւմուտքի ջնարակը վրան: Ան բոլորովին կարված չէր անշուշտ հայ կյանքին, ինչպես էին Թիֆլիսի կամ Բաքվի հարուստներին շատերը, բայց իր հայությունը շատ չէր հեռանար ժամուն բակին: Ան հաղորդ չէր հայ ժողովուրդի մեծ հուզումներուն ու իր սեփական ժամանցներն ու հաճույքներն ուներ, Պոլսո մեջ առանձին խավ մը կաղմած, դանգվածը միշտ խորթ սեպելով իրեն:

Այդ դասը արվեստի հասկացող կկարծեր ինքզինք: Քանի մը օտար մեծ գերասան տեսած կամ բանի մը եվրոպական թանգարան այցելած ըլլալ բավ կսեպեր իրեն որպեսզի արվեստի ճառն, կամ վերեն նայի հայ արժեքներու վրա, պարծանք կթվեր իրեն հայ հեղինակի մը չհավնել, հայ թերթը արհամարհել կամ բանի տեղ չդնել հայ արվեստագետը:

Ասոնց մեջ արվեստի հասկացողներ երբեմն իրապես կային, իսկ աղոնք ավելի ևս իրավունք ունենալ կկարծեին գերազանհատելու ինչ որ օտարինն էր, ու հայ արժեքներու մեջ բիծեր միայն փնտելու:

Մեծ ժեստերու ընդունակ մարդիկ չկային սակայն արվեստի այդ բարեկամներուն մեջ: Թատրոնի կամ համերգի տոմսակ մը չմերժելով, իրենց ուղարկված գիրքը կամ թերթը չդարձնելով ետ, և երբեմն ալ այս կամ այն դրագետն ու արվեստագետը սեղանակից ընելով իրենց, կկարծեին իրենց բովանդակ պարտքը հատուցած ըլլալ արվեստի հանդեպ:

Սխալեցան անոնք անգամ մը միայն, Արեւլան-Արմենյան խումբին Պոլիս եկած ատենը, «Հուրրիեթ»-ի առաջին օրերուն: Գացին, լեցուցին օթյակները և ծափահարեցին ալ. որովհետև Զոհրապ հայտնեք էր խումբին ու անոր ներկայացումներուն կերթար, իսկ Զոհրապին խոսքը այն օրերուն պատգամ էր: Հետո գարձյալ իրենց պաղարյունը գտան, ու Կովկասեն եկող մյուս խումբերը այդ դասեն քիչերը միայն ունեցան իրենց ներկայացումներուն, թեև Արեւլանին կամ

Արմենյանին նման գերասաններ նոր խումբերուն մեջ ալ կային: Այդ նոր խումբերուն դորավիզը ավելի համեստ խավերը եղան:

Կոմիտասի հմայքը այդ դասը ևս կախարդեց սակայն մեկին: Գնաց դայն իսկույն շրջապատեց, և հազար խոստում շոյլեց անոր: Աղվոր ցույց մըն էր անշուշտ առ, բայց ցույցերով չէ որ տեսական կըլլան մեծ ձեռնարկները: Եվ սակայն Կոմիտաս պահ մը հույս դրավ անոնց այս ինքնաբեր պատրաստակամության վրա, և հավանություն տվավ, որ անոնք հովանավորեն իր վաղվան երաժշտանոցը: Հովանավոր այդ հանձնախումբը կկազմեին Արամ Հալաճյան, Արմենակ Մանուկյան, Աստվածատուր Հարենց, Արսեն Արսենյան, Եղվարդ Գարակոչյան, Մարտեն Հակոբյան, Մարտիկ Էքսերճյան, Սիսակ Աշճյան և դոկտ. Վահրամ Թորգոմյան, համակրելի մարդիկ բոլորն ալ, և իրենք ղերենք արվեստի բարեկամ կարծող: Բայց այդքան միայն: Միամտություն էր կարծել, որ երաժշտանոց մը կրնան ստեղծել անոնք:

Որքան իրավունք ուներ «Ոստան» իր թեորահավատությունը զգացնելու համար առաջին իսկ պահին: «Հայ երաժշտանոց»-ին նվիրված հոգվածի մը մեջ ան կգրեր.

«Կոմիտաս վարդապետի տեսչությանը հայ երաժշտանոց մը հիմնելու զազափարը պիտի իրագործվի: Այս առթիվ կազմված է մասնախումբ մը ծանոթ անձերն, որոնք նպատակին իրագործման համար հարկ եղած դրամազույգը պիտի հայթայթեն: Չենք դիտեր որքան տեսական պիտի ըլլա գործը, նկատի ունենալով թրքահայերու հանկարծական խանդավառությունը ու հետո անտեղի պաղությունը յուրաքանչյուր սկսված և կարևոր գործի մասին: Երաժշտանոց մը խիստ կարևոր է մեզի համար կրկնակ տեսակետով. նախ ծանոթացնելու և տանելու համար հայ երաժշտությունը ժողովրդական բոլոր խավերուն մեջ, ու դայն մշակելու համար, երկրորդ, կարգի բերելու համար եկեղեցական կամայականորեն խաթարված երաժշտությունը: Ատանկ հաստատություն մը բարիք մըն է, բայց խնդիրը դայն տեսական դարձնելուն մեջ կկայանա»⁸⁴:

Երաժշտանոցը ստեղծելու համար տարբեր մարդիկ պետք էին. բայց դանոնք ուրիշ խավերու մեջ պետք էր փնտել. շողողուն անունները հաճախ կամլացնեն ձեռնարկը:

Հանձնախումբը կաղմող անուններուն մեջ կային այնպիսիները, որոնք պիտի կրնային իրենք, միևնաձի՜ն, երաժշտանոցի մը նյութական ամբողջ հոգը ստանձնել: Քանի մը

⁸⁴ «Ոստան», 1911 ապրիլ, թիվ 2, էջ 456:

հարգելի բացառություններն զատ, որոնք Կոմիտասի կողքին մնացին միշտ, Կոմիտասի մնացյալ «հովանավոր»-ներուն բովանդակ աշխատանքն եղավ անոր համերգներեն գոյացած հասույթը զանձել և մատակարարել, այսինքն անով հոգալ վարդապետին ծախքերը, օր մըն ալ իսպառ լքելու համար դայն, երբոր պիտի հատնե՞ր համերգներեն գոյացած գումարը:

Այդ տխուր էջը մենք դեռ պիտի բանանք հետո:

Շատերն անոնցմե, որ Կոմիտասի կյանքն ու գործունեությունը կփորձեն պրպտել նոր օրերու մեջ, զարհուրած դժնդակ դրվագներեն, որոնք հյուանցին անոր վերջին տարիներու կյանքը եղբրական վախճանի մը հասցնելու համար զայն, սխալած կգտնեն Կոմիտասը՝ Պոլիս գալու իր որոշումին համար: Այո՞, Կոմիտասի տարիները Պոլսո մեջ ողբերգությամբ մը պիտի վերջանային: Բայց այդ ողբերգությունը նախատեսել չէր կրնար Կոմիտաս, ոչ ալ անոնք, որ քաջալիքեր էին զայն Պոլիս գալու իր ծրագրին մեջ:

Ոմանք Կոմիտասի կյանքն ու գործունեությունը պրպտած ատեն նոր օրերու մեջ, կափսոսան անոր Պոլիս գալուն համար: Ոչինչ պիտի առարկեինք, եթե զիրենք այդ համոզման մղողը դժնդակ այն դրվագներն ըլլային, որոնք իր վերջին տարիներու կյանքը հյուանցին եղբրական վախճանի մը հասցնելու համար զայն: Այո՞, Կոմիտաս ողբերգությամբ գուցե չփակեր իր կյանքը, եթե Պոլիս չգտնվեր աղետի տարիներուն:

Բայց կան ալ, որ այն կարծիքն ունին, թե Կոմիտաս աննպաստ միջավայր մը կուզար Պոլիս ոտք կոխած ատեն:

Ալեքսանդր Շահվերդյան, հայ անվանի երաժշտագետը, որ այնքան գուրգուրանքով վերլուծած է Կոմիտասի կյանքն ու գործը, կգրե, օրինակ.

«Որոշ կենսագիրներ չպատճառաբանված ու անհիմն բարեհոգությամբ են խոսում այն տարիների մասին, որ անցկացրեց Կ. Պոլսում, որտեղ նա իբր թե լայն ասպարեզ գտավ իր գործունեության և աջակցություն՝ իր ընդարձակ ծրագրերն իրագործելու համար: Ավա՞ղ, ամենևին էլ այդպես չի եղել: Կոմիտասի գործունեության համար Կ. Պոլսի միջավայրը նույնքան աննպաստ էր, որքան որ էլ միաձնի միջավայրը: Ավելին՝ այժմ նա հեռու էր բուն ժողովրդից, ժողովրդական գյուղական կենցաղից և ժողովրդական ստեղծագործությունից, որի հետ առաջ սի-

րով ու մշտապես շփվում էր, հենց որ վանքի պարսպից դուրս էր գալիս: Բացի դրանից, Կ. Պոլսում առանձնացած ու կենտրոնացած աշխատելու ո՛չ ժամանակ ունեցավ նա, ո՛չ պայմաններ: Նրա ժամանակն անցնում էր տենդագին գործունեության և համարյա անվերջ ուղևորությունների մեջ»⁸⁵:

Հեռու մեզմե կարծել, թե վարդապետը կուզար Կոմիտաս Պոլիս: Այս էջերուն մեջ շատ բան պատմեցինք և դեռ պիտի պատմենք այն փուլերուն մասին, զորս Կոմիտաս Պոլիս ևս քաղեց, ինչպես քաղեր էր Պոլիս չեկած ալ:

Հայ բրածոն նույնն է ամենուրեք. թշնամի ամեն նոր շունչի. Պոլիսը բացառություն պիտի չկազմեր: Ու Կոմիտաս ինքը ևս պիտի հանդիպեր նման բթամիտներու, որոնց հոգին պիտի չկարենար լայննալ, ըմբռնելու համար իր առաքելությունը: Հայ ժողովուրդեն ուծացած հայեր ամեն տեղ ալ կան, ու չզարմանանք, եթե Պոլիս ալ ուներ իր լեանտենները: Կոմիտասի օրին ևս Պոլսո մեջ դեռ պիտի վիստային անոնցմե, որոնց հոգիին պիտի չխոսներ հայ գեղջուկն ու իր երգը:

Եվ վերջապես ուր ալ երթաս, ժլատ պիտի գտնես հայ ունեւորը, ու քիչերու միայն պիտի հանդիպիս, որ իրենց քսակը գիտնան բանալ կարիքի պահուն: Այդպիսիներեն Պոլիսն ալ ուներ և անոնց պիտի պատահեր Կոմիտաս ևս:

Ի՛նչ ընենք, այդպես էր Պոլիս քաղաքը: Հոսհոս ու հերոս, չարչի ու արտիստ տվավ իր ծոցեն: Մերթ փոթորկեցավ, խառնվեցավ հայ ժողովուրդի մեծ հուզումներուն, տեղ կանգնեցավ հայ դատին, ու մերթ ալ սողաց, քծնեցավ, լորձնաշուրթն փառաբանեց: Դուրյան մը տվավ, ու զայն ճանչցավ դադաղը դնելի հետո միայն, հայ բնմն ստեղծեց ու անոր մեծ աստղերը, բայց թողուց, որ Ադամյան մը թշվառության մեջ աչքերը փակե, ամբողջ քառորդ դար ան զվարթացավ ու զվարճացավ Պարոնյանի շնորհիվ ու փոխարեն ժպիտ մը զլացավ անոր:

Ընթերցողները տիրացուներու, լրագրության բրածոներու, լեանտեններու Պոլիսը, որ Կոմիտասը չըմբռնեց կամ զորավիճ չեղավ անոր, թող չշփոթեն սակայն այն մյուս Պոլիսին հետ, որ իր գիրկը այնքան գուրգուրանքով բացավ հայ երգի վարպետին: Կոմիտաս բովանդակ մտավորականություն մը իր կողքին ունեցավ, ու երիտասարդներու ամբողջ զանգված մը, որ իրմով դյուլթված,

⁸⁵ Ալեքսանդր Շահվերդյան, «Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ», Երևան, 1959, էջ 365:

իր ստվերներն ա՛լ չհեռացավ: Ու դեռ, կախարդական Վարդպետին համայնքին տակ, լայն խավերը կային, որոնց ներսը հրաշք էր կատարեր հայ երգը:

Աստուծո՛ր բոլորը, արգեն, ուրիշ Պոլիս մըն էին, Վարդպետի՛ն Պոլիսը: Ու եթե պայմանները այնքան արժանի չըլլային, ամեն հայ շունչ թառամեցնելու համար սուլթաններու մայրաքաղաքին մեջ, համեստ այդ Պոլիսը պիտի կրնար արգասավորել Կոմիտասի ճիգերը, երաժշտանոց մը պարգևել անոր: Հայ ժողովուրդը իր մեծ ձեռնարկները համեստ խավերուն է որ պարտական է միշտ, թեև անոնց փառքը մեծատուններն են որ հափշտակած են: Հայ ժողովուրդին լուսաններն են, որ կանգուն պահած են իր եկեղեցիներն ու դպրոցները, իր որբանոցներն ու հիվանդանոցները: Անոնց ճակտին դրոշմված շողշողուն անունները թող մեզ չշփոթեցնեն: Անանուն գանգվածն է դիմացուցեր հայ սրբությունները: Եվ ան է, որ պիտի կարենար դառնալ անոնց բուն հովանավորը, եթե կյանքը ընթանար այն միևնույն խանդավառության մեջ, զոր Կոմիտաս իր շուրջը գտավ 1913—1914 տարիներուն:

XI.— «Գուսան» երգչախումբը

Կոմիտաս Պոլսո մեջ իր առաջին համերգները տվեր էր աճապարանքով: Քանի մը շաբթվան փորձերով երեք հարյուր հոգի կրցեր էր հանել բնմ: Իր մոգական ուժը միայն կրնար հապճեպ կազմված այդ խումբով հափշտակել Պոլիսը:

Հիմա սակայն ա՛լ ատեն էր մարզված մնալուն խումբ ունենալ:

Եվրոպայեն դառնալն հետո իր առաջին մտահոգությունն եղավ այդ:

1912 հունվարին Պոլսո թերթերը արդեն կրբեին.

«Կազմվելու վրա է, Կոմիտաս վարդապետի ղեկավարությամբ, գեղարվեստական երգեցիկ խումբ մը: Մասնակցիլ ուղղողները պետք է նկատի ունենան հետևյալ պայմանները.— ա) Իգական սեռը 16 և արականը 18 տարեկանեն վեր պետք է ըլլան: Բ) Կպահանջվի ձայն և լսողություն: Գ) Խումբը պիտի ըլլա մնալուն: Դ) Խումբին անդամները առանց թուլություն ուրիշ տեղեր չպիտի կարենան երգել: Ե) Մասնակցողները ընկերություն մը պիտի կազմեն որոշ կանոններու ենթակա: Զ) Պիտի սորվին և ուսանին ձրիապես եկեղեցական և աշխարհիկ աղագային և օտար երաժշտությունն հատրնտիրներ: Է) Պիտի ավանդվի նաև եվրոպական տարրական երաժշտություն, խմբական շնչամարդություն, ձայնամարդություն, ձայնական

առողջապահություն, երգական վերլուծություն և երաժշտության համառոտ ընդհանուր պատմություն: Ը) Ժողովատեղին է Բերա, էսպան վարժարանի սրահը: Դասերը պիտի սկսին կեսօրներեն ետքը 4½-ին իգական, և 5½-ին արական սեռի համար, մեկ ժամ օրընդմեջ, իսկ կիրակի օրերը բոլորը միասին: Թ) Մասնավոր դաս (ձայնամարդություն, շնչամարդություն, ձայնական առողջապահություն, երգեցողություն, ներդաշնակություն, խմբավարություն) կրնան առնել միայն երաժշտական ընդունակությամբ օժտվածները: Այդպիսիներեն միայն շունեղները ձրի: Ժ) Ընդունելության օրերն են 1912 հունվար 8, կիրակի, կեսօրեն ետքը ժամը 1—4, հունվար 9, երկուշաբթի և հունվար 10 երեքշաբթի կեսօրեն ետքը ժամը 4½—5½՝ իգական սեռի համար, և 1912 հունվար 11, 12 և 13, կեսօրեն ետքը ժամը 4½—6½՝ արական սեռի համար:

Այս խումբը՝ հիմնվելիք հայ երաժշտանոցին նախաքայլը պիտի ըլլա»⁸⁶:

Ու ահա այդ օրերեն կթվագրվի մնալուն երգչախումբը, զոր Կոմիտաս կազմեց ու մարզեց Պոլսո մեջ:

Առաջին իսկ ծանուցումը բավ էր եղեր, որ երիտասարդներու և պատանիներու ստվար խումբ մը իրեն վազեց Պոլսո բոլոր թաղերեն: Երգչախումբը «Գուսան» մկրտեց ան, ու անմիջապես սկսավ իր դասերուն:

«Գուսան» երգչախումբի կորիզը Կեղրոնականի հին և նոր սաներն եղան, առավելապես անոնք որ մարզվիր էին ատենին Չիլիկիրյանի և Մանասի ձեռքին տակ: Բայց Կոմիտաս կարիք ուներ իգական ուժերու ալ, և այդ ուժերը անոր հայթայթեց առավելապես Բերայի էսպան վարժարանը, վարդապետին տրամադրության տակ ղեկելով ուսուցչուհիներու ամբողջ խումբը և աղջկանց լրացուցիչ դասընթացի երեք դասարանները:

Սխալ պիտի ըլլար կարծել, թե «Գուսան» երգչախումբը առաջին իսկ օրեն իբր կատարելություն մը կներկայանար: Ճիշտ է որ զտումն մը անցած էին այն 300 երգիչներն ու երգչուհիները, որոնցմով Կոմիտաս կազմեր էր իր առաջին համերգները Պոլսո մեջ: Բայց այդ զտված խումբին մեջ անգամ փոքր թիվ մը չէին կազմեր երաժշտական հիմնական կրթութենն զուրկ տարրերը, և եթե «Գուսան»-ը իր առաջին համերգներեն իսկ ստպվորություն թողուց, այդ բանը ան պարտական էր խումբ մարդկելու և վարելու մեջ Կոմիտասի ունեցած մոգական ուժին:

⁸⁶ «Աղատամարտ», 1912 հունվար 4/ 17, թիվ 788:

Այնպես որ ավելի բան չափազանցություն է ըսել, ինչպես այդ կրնե՞ն Աղավնի Մեսրոպյան, թե «Կոմիտասի բացառիկ աշխատասիրությունը, միացած խոր գիտության և ձեռնբերելուն, ինչպես նաև արվեստի մեծ բծախնդրությունը, «Գուսան» երգչախումբին տվին հուշակավոր կապնալայի մը կատարելությունը»⁸⁷:

Շատ ալ չմեղադրենք ուրեմն երաժշտադատ Ալեքսանդր Շահվերդյանը իր հետագա տողերուն համար:

«Այն երազանքը, որ փայփայում էր Կոմիտասը Կ. Պոլիս ուղևորվելիս, հայկական առաջին կոնսերվատորիան հիմնելու երազանքը, անիրագործելի եղավ: Ու թեև Կ. Պոլսում Կոմիտասը հափշտակությամբ է իր ուժն ու ժամանակը տալիս մանկավարժությանը և բժախնդիր կերպով հետևում իր աշակերտների բազմակողմանի առաջադիմությանը, սակայն ազգային երաժշտական կադրեր աճեցնելու հնարավորություն չի ունենում: Ծիշտ է, Կ. Պոլսում նա կազմում է 300 հոգուց բաղկացած մի մեծ, երկսեռ երգչախումբ, որին տալիս է «Գուսան» անունը: Բայց հազիվ թե այս կատարողական մեծաթիվ կոլեկտիվը իր որակով գերազանցեր երկար տարիների ընթացքում Կոմիտասի ձեռքով գորգուրանքով աճեցված էջմիածնի խմբից, որտեղ բարձր պարտիաները կատարում էին մանկական բյուրեղանման ջինջ ձայները, մի երգչախումբ, որի կարգապահության, բարեհիշունության ու արտահայտչության մասին մնացել են ժամանակակիցների հիացական կարծիքները:

Այն, ինչ Կոմիտասը կրթոտ կերպով փնտռում էր, այսինքն՝ իր նախաձեռնումներն ընկալելու ու զարգացնելու ընդունակ, բարձր կուլտուրական մի միջավայր, Կոստանդնուպոլսում չգտավ...»⁸⁸:

Շահվերդյան տարբեր չափազանցության մեջ կիյնա իր կարգին: Այդ տողերը գրած ատեն ան տեղյակ չէր հավանաբար Կոմիտասի իր իսկ կարծիքին՝ էջմիածնի իր խումբին և Պոլսո մեջ իր գտած տարրերուն մասին: Տեսանք, թե որքան դժգոհ էր ան այն հարատև փոփոխություններն, որոնք տեղի կունենալին էջմիածնի իր խումբին մեջ, ձեմարանի սաներուն մշտական փոփոխությունաց երեսնն:

Գալով Պոլսո մեջ իր գտած տարրերուն, Կոմիտաս 1912 մարտ 15/28-ին Պոլսեն կգրեր Փարիզ՝ Մարգարիտ Բաբայանին.

⁸⁷ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 231:

⁸⁸ Ալեքսանդր Շահվերդյան, հիշված աշխատությունը, էջ 366:

«Մշտական խումբ ունիմ բաղկացած 200 հոգուց՝ երկսեռ և ընտիր ձայներ. թե՛ ընդունելությունը և թե՛ ընտրությունը խիստ եմ կատարել, որպեսզի գործը հիմնավոր տանիմ: Այժմ բոլոր ուժերս կրկնապատկել եմ, որ երաժշտանոցի գործը գլուխ բերեմ. ուշում եմ նախ շնքը գլուխ բերել, որ տեղական լինի. ուստի գործը ձգձգվում է մի քիչ, բայց հոգ չէ, հույսս վառ է, անպատճառ գլուխ պետք է հանեմ և քեզ էլ պիտի բարձ տամ այստեղ:— Անցյալ օրը եկավ մի հայ աղջիկ, ձայնը փորձեցի, աստվածայի՛ն, Մարգո ջան, մոտս լինելիք և մի լսելիք. խնայարարվելի՛ բան էր. բնությունն ամեն բան կատարյալ էր տվել. ձայն, հասակ, գեղեցկություն, խելք, շարժում, զգացում, շնորհալիություն... մի խոսքով, ես խելագարվեցա... բայց... բայց... ամեն բան վերջացած էր դրանով. մայրը ամուսնացնելու է հենց էս Զատիկից հետո. մայրն էլ մոտս էր: Սաստիկ զայրացա և ասացի, որ մարդասպան է ինքը, մի այսպիսի հրաշք հանգցնում է. աղջիկն էլ սկսավ լալ և խոստովանել տվավ, թե որքան աղաչել է մորը, որ ուղարկե իրեն արտասահման սովորե. ինքը զգացել է, թե բան կա իր մեջ. այրվել է: ... Ահա քեզ, թե ինչե՛ր են կորչում և ի՛նչպես, ի՛նչ տաղանդներ և հանճարներ են անհայտանում, այրվում տգիտության երեսից:

.. Ա՛խ, որքան եմ ցանկանում, որ մեր երաժշտանոցը բացվեր և դուն էլ գայիր այստեղ ու միասին առաջ մղեիր երաժշտությունը մեր շրջանակի մեջ. չե՛ս իմանում, թե ի՛նչ ընդունակություններ կան և որքան սիրում են «գեղարվեստը»...»⁸⁹:

1913 սեպտեմբերին «Գուսան» երգչախումբը նոր թափ կատանա: Տառերու գյուտի տոնին նախօրյակին էր, որ խումբը կպատրաստվեր մասնակցելու տոնական հանդիսությանց: Կոմիտաս վարդապետ, մամուլի միջոցով, հրավեր կուղղեր փափագողներուն՝ գալ անդամակցելու նոր կազմվելիք խումբին⁹⁰:

Տառերու գյուտի հորեկյանին «Գուսան» երգչախումբը իսկապես գերազանցեց ինքզինքը, բայց, ավա՛ղ, խումբը հազիվ քանի մը ամսվան կյանք պիտի ունենար անկհ հետո...:

⁸⁹ Մարգարիտ Բաբայան, «Կոմիտաս վարդապետ իր նամակների միջով», «Մշակույթ», Փարիզ, 1935:

⁹⁰ «Ազատամարտ», 1913 սեպտեմբեր 23 (10 հոկտեմբեր), թիվ 1326:

(Շարունակելի)